

GARANİK RİSALESİ

-Metin ve Tercüme-

Mustafa Özel*

Giriş

İslam tarihinde, Kur'an-ı Kerim'in nüzulü sürecindeki tartışmalı konulardan biri, "Ġaranik" diye bilinen hadisedir.¹ Batılı araştırmacıların, Kur'an-ı Kerim'in kaynağı konusunda yönelttikleri eleştirilerden biri de bu rivayetle ilgilidir.² Bu olay, tefsir, siyer ve tarih kitaplarında yer almaktadır.³ Biz, bu çalışmada, tespit edilebilen tek yazma eser olan Hüseyin el-Hüseynî'nin *Risâle fî şerhi tilke'l-ġarânîki'l-'ulâ* adlı eserini araştırmacıların istifadesine sunmaya çalışacağız.

Eser

* Yard. Doç. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı.

¹ Garanik terimi, Peygamberimizin (s.a.v.) müşriklerin gönlünü İslam'a ısındırmayı arzu ettiği bir sırada, şeytanın telkiniyle vahiylerle Allah kelamı olmayan bazı sözler karıştırdığını ve daha sonra Cebrail'in uyarısıyla bundan vazgeçtiğini iddia eden rivayetler münasebetiyle kullanılmış ve daha çok Necm/53 19-20 ile Hacc/22 52-54 ayetlerinin inişlerine ilişkin tartışmalara konu olmuştur. Bu konuda ayrıntı bilgi için bkz.: Cerrahoğlu, İsmail, *Garanîk, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, XIII, 361 vd.

² Bu konuda örnek olarak bkz.: Cerrahoğlu, a.g.m. XIII, 364.

³ Bu konuda, son yüzyılda, kimi müstakil çalışmalar yapılmış olup bazıları şunlardır: Aksekili Ahmed Hamdi, *Hâtemü'l-Enbiyâ Hakkında En Çirkin Bir İsnâdın Reddiyesi*, İstanbul 1338, (Bu eserin, ilki aynı adla, *İslâmî Araştırmalar*, Ankara 1992, C.: VI, Sa.: 2, s.: 125-141; C.: VI, Sa.: 3, s.: 199-207, M. Hayri Kırbaçoğlu; diğeri, '*Garanik Efsanesi*' adıyla, İstanbul ts., Ertuğrul Özalp tarafından olmak üzere, iki sadeleştirilmesi yapılmıştır.); Nâsiruddîn el-Elbânî, *Nasbû'l-Mecânîk fî Nefsi Kıssati'l-Ġarânîk*, Dimaşk 1949; Cerrahoğlu, İsmail, *Garânîk Meselesinin İstismarcıları*, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1981, Sayı: XXIV, s.: 71-80; Hizmetli, Sabri, *Garânîk Meselesi Üzerine*, İslâmî Araştırmalar, Ankara 1989, III, 2, s.: 48-58; Şimşek, M. Sait, *Şeytan Ayetlerine Dayanak Teşkil Eden Garanik Rivayetinin Tarihî Değeri*, Bilgi ve Hikmet, İstanbul 1993, sa.: 2, s.: 147-162. Ayrıca, Ankara Üniversitesi, S.B.E.de, İdris Şengül yönetiminde, Mehmet Pehlivan tarafından '*Garanik Meselesi*' adıyla, Ankara 2000, bir yüksek lisans tezi yapılmıştır. (<http://www.yok.gov.tr:8080/YokTezSrv>)

Söz konusu risale, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Efendi Bölümü'nde, 2019 demirbaş numarada kayıtlı bulunmaktadır. (1/b) (20/a) sayfaları arasında yer almaktadır. Her sayfada dokuz satır olup, her satırda, ortalama, sekiz kelime bulunmaktadır. Yazma, müellif nüshasıdır. Mecmuanın dış kapağında “*resâil selâse bi-kalemi müellifih*”⁴ şeklinde bir not vardır. Eserin ferağ kaydı bulunmamaktadır.

Yazar

Yaptığımız araştırmalarda, Hüseyin el-Hüseynî'nin hayatıyla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Aşağıdaki eserlerinden, yazarın hicrî 1255'te ber-hayat olduğu anlaşılmaktadır.

Eserleri

Yazarın söz konusu eseri dışında, şu eserleri bulunmaktadır:

1- *Nazmü'l-'Avâmil*, Sül. Küt. Hacı Mahmud Efendi, demirbaş no.: 6010, varak no.: 4. Adından anlaşılacağı üzere, avâmili manzum olarak anlatmakta olup tek nüshadır. Türkçe olan eserin bitiş tarihi, 1250'dir. Müellif kaydında şöyle bir ifade yer almaktadır: “*ketebehû nâzımühû es-seyyid hüseyn el-hüseynî*.”⁵

2- *Murabbe'âtü'l-'Usûl*, Sül. Küt. Bağdatlı Vehbi Efendi, Demirbaş no.: 2019, varak no.: 23-56. Eserin sonunda şöyle bir ifade yer almaktadır: “*ketebehû müellifühû ekallü'l-mühâcirîn el-hüseyn el-hüseynî, tâliben li-dü'âi'n-nâzırîn*.”⁶ Ferağ kaydı ise, 1255'dir. Müellif ismi bulunmayan başka bir nüsha ise, yine aynı bölümde, 818 demirbaş no.'da, 2+56 varak olarak bulunmaktadır. Her iki nüshada da, iki sayfalık bir fihrist vardır.

3- *Gül ü Hayâl*, Sül. Küt. Bağdatlı Vehbi Efendi, Demirbaş no.: 2019, varak no.: 60-75. Müellif ismi bulunmayan bir diğer nüsha ise, yine aynı bölümde, 1734 demirbaş no.'da, 10 varak olarak yer almaktadır. Her iki nüshanın başındaki “*dîbâce-i risâle-i gül hayâl der beyân-ı te'vîlât-ı*

⁴ “Yazarının kaleminden üç risale.”

⁵ “Bunu, eserin nâzımı olan seyyid hüseyn el-hüseynî yazmıştır.”

⁶ “Bunu, buna bakıp okuyanların duasını umarak, muhacirlerin en düşkün olan müellifi, Hüseyin el-Hüseynî yazmıştır.”

müteşâbihât-ı kur'ân-ı zî-şân."⁷ notundan, eserin, Kur'an-ı Kerim'in müteşâbih ayetleri hakkında olduğu anlaşılmaktadır. Eser, Türkçe'dir. Her iki nüshada da ferağ kaydı bulunmayıp, sadece "hâzâ mâ seneha fî hâtırî fî leyletin mubâreketin min şehri zi'l-hicce'ti'l-harâm."⁸ ifadesi bulunmaktadır.

Yöntem

Risaleyi yayına hazırlarken şöyle bir metot izledik:

- 1- Yazmada geçen ayetlerin yerlerini belirledik. Ayetleri bold olarak ve ayet işareti içinde verdik.
- 2- Hadislerin tahririni yaptık.
- 3- Gerekli ve uygun gördüğümüz yerlerde metni, paragraflara böldük.
- 4- Varak başlarını, küme işareti içinde, { 2 } şeklinde gösterdik.
- 5- Dil ve üslup bakımından bazı yerlerde, bazen kaynaklara baş vurarak bazen de kendimizden, düzeltmelerde bulunduk.

Kaynaklar

Hüseyin el-Hüseyinî'nin yayına hazırladığımız bu eserinde şu kitaplardan yararlandığı görülmektedir:

- 1- Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *eş-Şifâ*'sı
- 2- Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1209) *et-Tefsîru'l-Kebîr*'i
- 3- İbnü'l-Esîr el-Cezerî'nin (ö. 606/1210) *Câmi'u'l-Usûl*'ü
- 4- Kâdî Beydâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-Tenzîl*'i.

TERCÜME

İnnâ fetehnâ'nın Fatih'ine hamd ederek
bulduk gökyüzünün sırlarını

⁷ "Yüce Kur'an'ın müteşâbih ayetlerinin izahı hakkında olan Gül ü Hayâl risalesinin girişidir."

⁸ "İşte bu, Zilhicce ayının mübarek bir gecesinde aklıma gelenlerdir."

Geceleyin kulunu yürüten ne yücedir

geceler boyu hep bunu istedik

“Araları iki yay aralığı kadar,

belki de daha yakın oldu” sözünün sırrındadır cem’in sırrı

Cem’in farkını, O’na feda olana bildirmek için

bizden cumhurun söylediği şey üzerine

Yetindik İranlı bir şairin bir beytiyle

bu konuda kapsamlı ve açıklayıcı

İnkarı, puta tapma ile bir tut,

fakat, ikisi arasında küçük bir fark olduğunu unutma

Putların dışında, gördü kapı eşiğinde her şeyi,

öyleyse nasıl övülsün onlar

Günahkar kul Hüseyin, bir söz söyler

bize ulaşan kimsenin içtiği

Uzun zaman, apaçık sultana dua ettim

tam bir duayla

Onun dostlarına binlerce selam olsun bizden

aramızda olduğu sürece bizi rahatlattı

Peygamber'in (s.a.v.), müşriklerin hazır bulunduğu bir mecliste, ve'n-Necm iza hevâ'nın başından⁹ e-fe-raeytümü'l-lâte ve'l-uzzâ ve menâte's-sâlisete'l-uhrâ'ya¹⁰ kadar okuyup sonra durduğu, mürsel bir haber olarak gelmiştir. O mecliste, umulmadık bir anda, meçhul birinden şöyle bir söz ortaya çıktı: "Bunlar yüce kuşlardır, onların şefaati elbette umulur." Yani, bu üç putun her biri; ki, bunlar, lât, menât ve uzzâdır, yüce bir puttur. Onun şefaati, ona ibadet edenedir. Müşrikler, bu zahiri övgüden dolayı bağıştılar. Mübarek surenin sonunda, Müslümanlarla beraber secde ettiler.

Bu, doğruluk, kabul ve hidayetden yoksun uyduruk, asılsız bir sözden başka nedir ki! Fakat sonuna şöyle bir şey takdir edilebilir: "Keşke cehenneme odun olarak atılsaydılar!" Çünkü putlar ve onlara tapınanlar hakkında şu ayetler inmiştir: "Siz ve Allah'tan başka taptıklarınız, cehennemin yakıtıdır. Oraya gireceksiniz. Eğer bunlar tanrı olsaydı, oraya girmezlerdi. Hepsi orada temelli kalacaklardır."¹¹ Şüphe yok ki, bu, kelâmî mezheb yöntemine, hulfî kıyasın¹² genel kanununa göre, sübut ve delâlet bakımından, kesin bir delildir. Kimine göre kimileri, İsa ve benzerleri gibi, selam olsun onlara, Allah Teala'nın "Yaptıklarına karşılık katınızdan kendileri için iyi şeyler yazılmış olanlar, işte onlar, cehennemden uzak tutulacaklardır."¹³ ayetiyle bundan tahsis edilmiş olsa bile, onlar, kelmacıların ve mezhepler tarihi alimlerinin görüş birliğine göre, kıyamet gününde, yücelerin en yücesine yükseltileceklerdir. Ya da edebi bir yorum, geniş bir ima ile, kısaltmaksızın, atlamaksızın, faydasız olmaksızın, te'vil edilir. Çünkü bu, bütün peygamber, veli ve rasûle, selam olsun onların hepsine, inenlere aykırı ve zıttır. Allah'ın ayetlerinden biri de şudur: "Allah'ı bırakıp da, size hiçbir yarar ve zarar

⁹ Necm/53, 1. "Batmakta olan yıldız and olsun."

¹⁰ Necm/53, 19-20. "Lât, Uzza ve bundan başka üçüncüleri Menat hakkında bir şey söyley misiniz?"

¹¹ Enbiya/21, 98-99.

¹² Hulfî kıyas: "İspatı istenen önermenin karşıt halinin imkansızlığını göstererek, ispat edilmesi istenenin doğruluğuna hükmetmektir." Bkz.: Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004, s. 174-176.

¹³ Enbiya/21, 100.

veremeyecek şeyler mi tapıyorsunuz? Yazıklar olsun, size de, Allah'ı bırakıp taptıklarınıza da! Düşünmeyecek misiniz?"¹⁴ Burada, zorunlu olarak, bütüncül bir biçimde, onların her birinin şefaatinin imkansızlığına işaret vardır. Bu (tümel hüküm), kendisi hakkında, cedel tarzında değil de, adalet ve insaf ölçüleri içinde yapılan bir tartışma ve görüş ayrılığının karşıt olduğu tikel olumlu bir hükümle çelişir. Hayal ve kuruntudan uzak olan biyografi bilginleri arasında meydana gelen görüş ayrılıklarına yol açmıştır. O kadar ki, isnad ilminden bir çok kişi ve ehl-i sünnetten büyük bir topluluk, bu sözün uydurma bir söz olduğunu, kesinlikle aslının olmadığı görüşünü benimsemişlerdir. Çok az bir grup da, bunu sahih olduğunu, kabul edilebilir ve güzel bir biçimde te'vil edilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Bundan dolayı, konuya, te'vilin ilkelerini gösteren bir girişle başladık. Bu güzel yol gösterici girişten sonra, bir sonuç ile konuyu bağladık. Bu konuda üç şeyin bilinmesi zorunludur: Olayın meydana gelişi, kaynağı ve kimden meydana geldiği.

Birincisine, bu sözün ne üzerine meydana geldiği konusundaki görüşlere gelince, bu şunların dışında bir şey olamaz: Bilerek, unutarak, hata ile; övgü, ta'riz, alay amacıyla; vahy, ilham, vesvese ve ictihad yoluyla.

İkincisine, yani bu sözün meydana geldiği meclise gelince, bu da ya Peygamber'in (s.a.v.) ya da başka birinin meclisinden başka bir şey olamaz.

Üçüncüsüne, yani bu sözü söyleyene gelince, bu da şu yedi gruptan başka biri olamaz: zındık, müşrik, şeytan, mü'min, cin, melek ve peygamber. Şurası açıktır ki, hangi durumda olursa olsun, ister bilerek veya unutarak ya da vesvese veyahut hata şeklinde olsun, ister taklit veya ictihad yoluyla olsun, ister övgü veya ta'riz ya da alay yoluyla olsun, isterse Peygamber'in (s.a.v.) ya da başka birinin meclisinde olsun, bunun melek veya Peygamber'den başkasından sadır olmasına itiraz yoktur.

Melek veya Peygamber, her ikisine de selam olsun, olma konusuna gelince, bu ancak, peygamberlerin efendisi İbrahim'den sadır olan Allah'ın "Bu, benim Rabbimdir."¹⁵ ayetinde olduğu gibi te'villerden birine göre, tefrî', ta'riz, soru ya da alay şeklinde caiz olabilir. Allah'ın bir diğer ayeti de şu

¹⁴ Enbiya/21, 66-67.

¹⁵ En'am/6, 76.

şekildedir: “hayır, onu, bu büyükleri yaptı.”¹⁶ Rey ve ictihad ehline gizli değildir ki, “Bunlar yüce kuşlardır, onların şefaathleri elbette beklenmektedir.” sözü, bir görüşe göre, “Lât, Uzza ve bundan başka üçüncüleri Menat hakkında bir şey söyler misiniz?”¹⁷ ayetinin sonuna bağlanırsa, sağlıklı bir takdir olabilir. Bunu dinleyen, bunun O’ndan olduğunu, meleğin puta tapıcılara ta’riz olsun diye indirdiği bir Kur’an olduğunu, gizli bir hikmetten, uygun bir maslahattan dolayı tilavetinin nesh edilmiş olduğunu sanabilir. Yok eğer, dinleyenin bunun Kur’an’dan olmadığını sanacak şekilde (ayetten ve sureden) ayrı olarak düşünülürse, o zaman bu Peygamber’in sözüdür, alay ve istihza olarak varid olmuştur. Başka bir ihtimal daha vardır. O da puta tapıcılarından sadır olan övgülerden meşhur bir övgü olmasıdır. Sonra bu, din mensupları arasında, alay tarzında yaygın hale gelen bir deyiş olmuştur. Allah Teala’nın müşrikleri, içinde bulundukları cehalet, aptallık ve aşırılıkta sürekli olmalarını onlarla kendilerinin bu sözleriyle alay ederek yermek için “Lât hakkında bir şey söyler misiniz?” ayeti inince, eğer bu Kur’an’dan ise, sonra tilaveti nesh edilmiştir. Çünkü o, belagat ve i’caz derecesine ulaşmamıştı. Aklı yetersiz olanlar için, bunun gerçekliği konusunda, kuruntular meydana gelmesin diye, bu böyle oldu. Veya bu, tevatür derecesine ulaşmadığından, Kur’an’dan çıkmış oldu. Bu, güzel bir nakildir.

Bil ki, araştırmacı olan müfessir bilginler, bunun lafızları, isnadı ve delaleti konusunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir.

Meşhur rivayet, “Bunlar yüce kuşlardır, onların şefaathleri elbette umulmaktadır.” şeklindedir. “tilke-bu/nlar”, işaret zamirlerinden biri olup sonrası, Allah Teala’nın “Sizin tanrılarınızı dile dolayan bu’ mu?”¹⁸ ayetinde ve ‘Bu melun böyle yaptı’ sözünde olduğu gibi, tahkir/aşağılama içindir. ‘Ġarânîk’, (her ikisinde ġayn harfinin esre ve nûn harfinin üstün okunmasıyla) ġırnavk veya ġırnayk; ya da (ötre ile) ġurnûk’un çoğuludur. Taze, körpe genç anlamındadır. Ayrıca, hepsinde ġayn harfinin üstün okunmasıyla, ġarânîk, ġarânîk ve ġarânîka biçiminde de çoğulu yapılır.

¹⁶ Enbiya/21, 63.

¹⁷ Necm/53, 19-20.

¹⁸ Enbiya/21, 36.

İsnada gelince, araştırmacı bilginlere göre, bu, reddedilmesi gereken bir husustur. Yani, müfessirlerden bir grup, bu ayet, Allah Teala'nın "Senden önce hiç bir nebi ve rasul göndermedik ki, okuduğu zaman, şeytan onun okumasını karıştırmamış olsun. Sonra Allah şeytanın karıştırdığını kaldırıp, ayetlerini sağlamlaştırmıştır. Allah bilendir, hikmet sahibidir. Kalplerinde hastalık olanlar ve kalpleri kaskatı olanlar için bir sınav olsun diye, (bunu böyle yaptık.) Zalimler şüphesiz derin bir ayrılık içindedirler. Kendilerine ilim verilenler, onun Rablerinden bir hak/gerçek olduğunu bilsinler, O'na iman etsinler ve gönüllerini O'na bağlasınlar, diye. Allah, kesinlikle, iman edenleri dosdoğru yola ulaştırır."¹⁹ sözü, Peygamber'in (a.s.), yanlışlıkla ağzından ğaranik sözünün çıkmasına kederlenmesi neticesinde inmiştir, demekteyseler de, ehl-i sünnet ve'l-cemaatin ileri gelenleri/büyükleri, bu sözü reddetmişler ve 'Bu rivayet, batıldır, uydurmadır.' demişlerdir. Buna da Kur'an, sünnet ve akıldan delil getirmişlerdir.

Kur'an'dan deliller şunlardır: "Eğer, bize rağmen ona bazı sözler katmış olsaydı, biz onu kuvvetle yakalardık, sonra onun şahdamarını koparırdık."²⁰ Onu kendiliğinden değiştiremem. Ben ancak bana vahy olunana uyarım."²¹ "O, kendiliğinden konuşmaz. Onun konuşması, ancak, bildirilen bir vahy iledir."²² Eğer Peygamber (a.s.) bu ayetin hemen ardından 'Bunlar yüce kuşlardır' ifadesini okumuş olsaydı, bütün bunlarda Allah'ın yalancılığı ortaya çıkmış olurdu. Bunu da, hiçbir Müslüman söylemez.

Sünnetten deliller de şunlardır: Muhammed b. Huzeyme'ye (ö. 311/923), bu kıssa sorulunca, şöyle demiştir: "Bu, zındıkların bir uydurmasıdır." Bu konuda bir kitap yazmıştır. İmam Ebu Bekr Ahmed b. el-Huseyn el-Beyhakî (ö. 548/1066), şöyle demiştir: "Bu kıssa, nakil yönünden sabit değildir. Ve bu kıssanın ravileri, mat'ûndurlar/ayıplanıp eleştirilmişlerdir." Ayrıca Buhârî, (ö. 256/870) *Sahîh*'inde,²³ Peygamber'in (a.s.) Necm suresini okuduğunu, orada Müslümanların ve müşriklerin,

¹⁹ Hac/22, 52-55.

²⁰ Hâkka/69, 44-46.

²¹ Yunus/10, 15.

²² Necm/53, 3-4.

²³ El-Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi'u's-Sahîh*, İstanbul 1992, VI, 52, Tefsir 53/4.

insanların ve cinlerin secde ettiklerini rivayet etmektedir. Ancak orada ğaranik ifadesi yoktur. Bu hadis bir çok yoldan rivayet edilmiştir.²⁴ Ancak kesinlikle ğaranik sözü yoktur.

Aklın gösterdiği delile gelince, İmam Nesefi, Teysir'inde şöyle demektedir: Sahih ve makbul olan görüş, Peygamber'in (a.s.) böyle bir şeyi söylemediğidir.

Onun (a.s.) bunu söylediğini farz etsek bile, bu, şu üç şeyin dışında bir şey değildir:

Ya bu, onun dilinden kendi ihtiyarıyla olmuştur. Bu caiz değildir, çünkü inkardır. Oysa o (a.s.), imana davet etmek, inkardan uzak tutmak, putlara karşı çıkmak için gelmiştir. Nasıl, kendi ihtiyarıyla onları övebilir, yüceltebilir!

Ya da şeytan bunu onun dilinden, kendisini bundan alıkoyamayacak derecede, zorlayarak sadır ettirmiştir. Bu da caiz değildir. Çünkü şeytan, bu konuda, şu ayetlerin delaletiyle "Kullarım üzerinde senin bir nüfuzun olamaz.",²⁵ "Aslında sizi zorlayacak gücüm yoktu, sadece sizi çağırdım.",²⁶ onun dışındakilere güç yetiremezken, onun (a.s.) hakkında nasıl güç yetirebilecektir!

Veyahut bu Peygamber'in dilinden, herhangi bir kasıt olmaksızın, unutkanlık ve gaflet sonucu çıkmış olabilir. Bu da kabul edilemez niteliktedir. Çünkü Peygamber (a.s.) yaratılmışların en akıllısı ve bilgilisidir. Böyle bir gaflet, onun hakkında, özellikle vahyin tebliği esnasında, nasıl olabilir! Eğer bu caiz olursa, bütün hüküm ve kanunlarda yanlış ve hata ihtimali ortaya çıkmasından dolayı, sözüne dayanma ve ona güvenme ortadan kalkar.

Bütün bu görüşlerin batıl/yanlış olduğu anlaşıldıktan sonra, geriye yalnızca tek bir ihtimal kalmaktadır. O da O'nun (a.s.) "ve bundan başka üçüncüleri Menat"²⁷ ayetine gelince, durup sustuğu, orada hazır bulunan

²⁴ Bu rivayetler için bkz.: Kâdî İyâz, Ebu'l-Fadl İyâz b. Mûsâ, *eş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ*, (Tah.: Huseyn Abdulhamîd), Beyrût ts., II, 132; el-Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn, *Nasbii'l-Mecânîk li-Nefsi Kıssati'l-Ğarânîk*, Dimaşk 1949.

²⁵ Hıcr/15, 42.

²⁶ İbrahim/14, 22.

²⁷ Necm /53, 20.

şeytanın Peygamber'in (a.s.) Kur'an okumasının hemen ardından bu kelimeleri söylemiş olmasıdır. Kimilerine göre, bu kelimeleri söyleyen Peygamber'in (a.s.) kendisidir. O zaman bu, peygamber'in (a.s.) okumasına bir müdahale olmaktadır. O, Dâru'n-Nedve'de Peygamber'e (a.s.) tuzak hazırlamak amacıyla istişare eden müşriklere, Necdli bir ihtiyar kılığında görünmüş, kimisinin görüşünü doğru kimisinininkini yanlış göstermiştir. (İşte buna benzer biçimde), o şeytan, vahy esnasında konuşmuş olmaktadır. Yine onun Uhud savaşında, "Bakın! Muhammed öldürüldü!", Bedr savaşında da "Bugün insanlardan sizi yenecek kimse yoktur, ve şüphesiz ben, sizin yardımcınızım."²⁸ şeklinde bağırdığı ifade edilmektedir.

Bu ihtimal, alken ve şer'an imkansız değildir, Allah'tan kulları bir imtihan ve sınav olabilir. Ancak bu, vahyin tebliğ edilmesi ve peygamberlik görevinin yerine getirilmesi dışındaki bir halde caiz olabilir. Eğer biz bunu caiz görürsek, onun şeriatından eman kalkar, Allah Teala'dan bize tebliğ ettiği her konuda şeytanın müdahalesi söz konusu olabilir. Anlattıklarımızdan, bu kıssanın uydurma olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

Bu konuda söylenebilecek olan şu ki, bir grup müfessir bunu zikretmişlerdir. Ancak bunu sayısal olarak tevâtür derecesine çıkaramamışlardır. Haber-i vahid de, akli kanıtlara, mütevatir nakillere muhalefet edemez. Çünkü Kur'an'a açıkça karşı olan ve her iki durumda da te'vili mümkün olmayan her hadis, yalan olduğu kesin olan uydurma bir hadistir. Çünkü Peygamber'den (s.a.v.) Kur'an'a muhalif olan bir şey sadır olmaz. Aklın, yalan üzerinde görüş birliğinde olmalarını uygun görmediği bir topluluktan sadır olduğu gibi, yakinen doğru olan, her hadis mütevatirdir. Doğru ve yalan olma ihtimali bulunup, Kur'an'a muhalif olmayan her hadis, merfudur, isnadı ve delaleti göz önüne alınarak, onunla amel etmek caizdir.

Cami'u'l-Usul'de²⁹ şöyle denmektedir: "Bil ki, hadiste asıl olan, isnaddir. Yalnız ona itimat edilir, hadisin sahihliği ve zayıflığı onunla bilinir. Süfyan-ı Sevri (ö. 161/778) şöyle demiştir: Hadiste isnad, müslümanın silahıdır. Eğer onun silahı olmazsa, ne ile savaşacaktır? Yezid b. Züray' (ö.

²⁸ Enfal/8, 48.

²⁹ İbnü'l-Esîr el-Cezerî, Ebû Seadât Mübârek b. Muhammed, *Câmi'u'l-Usûl*, (İşrâf: eş-Şeyh Abdülmecîd Selîm, Tahkîk: Muhammed b. Hâmid el-Kıfşî), Beyrût ts., I, 59.

182/798) da şöyle demiştir: Her dinin koruyucusu vardır. Bu dinin koruyucusu da, isnaddır. Ahmed b. Hanbel (r.a.) (ö. 241/855) ise, şöyle demektedir: Peygamber'den (s.a.v.) helal ve haram, kanun ve hüküm konusunda bir şey rivayet ettiğimizde, isnadlara fazlaca önem verirdik. Ondan amellerin fazileti hakkında gelen, ne bir hüküm koyan, ne de bir hüküm kaldıran konularda, isnadlarda ise, esnek davranırdık. Eğer isnadlar olmasaydı, dileyen dilediğini söylerdi.”

Bunun delaletine gelince, bu zannidir, kıyamete kadar, göz önüne alınmaktan ve itikadi hükümlerde inanılmaktan uzaktır. Çünkü ğaranik, sözlük anlamında kullanılırsa, ortak anlamlılarda olduğu gibi, körpe gençler, denizlerde bulunan uzun boylu kuşlar vb. anlamlar muhtemel olur. Yok eğer sözlük anlamının dışında kullanılırsa, yine, iman ve nifak bakımından mütekellimlerin ihtilafına göre, melekler, putlar vb. bir çok anlam muhtemel olabilir. Nasıl takdir edilirse edilsin, hep şüphe ve zan vardır. Eğer bu, Müslüman birinin sözü kabul edilirse, aynı şekilde, Allah Teala'nın “Allah sizi saptırmak istiyor”³⁰ (aslında ‘saptırmamak’ demektir) ayetinde olduğu gibi, bir isbatı/olumlu bir anlamı ifade edip, bir nefyi/olumsuz anlamı kastetmek gibi çeşitli anlamlar imkan dahilinde olabilir. Bazen de, “De ki: Gelin, Rabbinizin size haram kıldığı şeyi okuyayım: Kendisine hiçbir şeyi ortak tutmamak”³¹ (aslında ‘ortak tutmak’ demektir) ayetinde olduğu gibi, nefyi/olumsuz anlamı ifade edip isbatı/olumlu anlamı kastedebilir. “men”, “e-fe-raeytümü'l-lâte” ayetindeki hemze karinesiyle, istifham/soru edatıdır. Sorudan önce cevabın açıklanması sırasında geçtiği üzere “min”, ta'rîz/azarlama ve takrîf/sert üslupla kınama içindir.

Söz konusu sözü söyleyenin imanı, hakiki anlamı, yani söz konusu üç putu övmeyi kastettiğini engelleyen bir hal olduğunda, “Lat, Menat ve bundan başka üçüncüleri olan Menat'ın ne olduğunu söyler misiniz? Demek erkekler sizin, dişiler Allah'ın mı?” ayetlerinin siyak ve sibakı, İmam Razi'nin (ö. 606/1209) söylediklerinin gösterdiği gibi, ya ta'rîz, ya mahzûf istifhâm ya da mukadder bir nefyi ile, bunların yerildiğinin tercih edilmesine delalet eden bir

³⁰ Nisa/4, 176.

³¹ En'am/6, 151.

karinedir. Razi, *et-Tefsîru'l-Kebîr*'inde³² şöyle demektedir: Bunlar, inkar yoluyla istifhâm ve isbatı/olumlu anlamı söyleyip, nefyi/olumsuz anlamı kastetme, iki üsluptur. Bunlara şöyle karşı çıkılır: O, bu te'vile göre caiz olursa, bu te'vilden dolayı, niçin küfür/inkar sözünün, Kur'an'ın bütününden olarak veya namazda, açıkça söylenmesi caiz olmasın? Ancak, dinde asıl olan, onlar hakkında böyle bir şeyin caiz olmamasıdır. Çünkü Allah, onları bir delil olarak gönderdi, onları peygamberlik için seçti. Onların kınanması, ayıplanması caiz değildir. Kınanma gibi bir şey, Allah'ın, kendisini/peygamberi kabalık, kinaye ve şiir gibi uzak tuttuğu şeylerden daha büyük bir olaydır.

Yürürlükte olan kanunlardan biri şudur ki, insandan ortaya çıkan arz, talep ve temenni gibi şeyler, şu altı sebebin dışında değildir: taklit, vesvese, görüş, rüya, ilham ve vahy. Sonra, vahyden ortaya çıkan her şey, onun kastettiği sağlam bir hikmet, güzel bir işarettir. Yok, onun dışında başka bir şeyden ortaya çıkmışsa, vahy ile de uyumluysa, aynı şekilde, bunun kastettiği sağlam bir hikmet, güzel bir işarettir. Aksi takdirde, te'vile uygun değilse, ortaya çıkışı, taklit, vesvese, re'y yani icthad, rüya ve ilham, hangisinden olursa olsun, salt hatadır. Yine yürürlükteki kanunlardandır ki, olumlu anlamı ifade eden her delil, olumsuz anlamı ifade eden delille çatıştığında, olumlu olan tercih edilir. Nebi olsun, veli olsun, her halife, Allah'ın yönetime, siyasete, nefsleri terbiye etmede, kanunları uygulamada halife kıldığı kimselerdir. İmam Cafer Sadık (ö. 148/765) (r.a.) şöyle demiştir: "Kur'an'ın dört mertebesi vardır: ibare, işaret, hakikatler, incelikler: avam/sıradan insanlar için, havas/nitelikli insanlar için, veliler için ve peygamber için."

Usul ilkelerindendir: Bazı durumlarda batın ehline muhalif olarak, açık kıyasa (kıyas-ı celi) muarız olan gizli kıyasla da (kıyas-ı hafi) olsa, zaruret ve tedbirlilik ile örtüşen her te'vil, icthadda tercih edilen istihсандır. Bundan dolayı, hal ehlinin tefsirlerinde ihmal edilenler, söz ehlinin tefsirlerinde öncelikle ele alınırlar. Çünkü hal ehlinin tersine, müctehidler, şöyle demişlerdir: Hal ile amel/davranış, söz ile amelin altındadır. Onlar, yani hal ehli, hal dili, söz dilinden daha iyi ifade etmektedir, demektedirler. İşin özünü Allah daha iyi bilir.

³² er-Râzî, Fahreddîn, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Tahran ts., XXIII, 53.

Söz konusu olan kanunlara boyun eğen tercihlerden biri de müfessirlerin çoğunun ve *Şifa* yazarının³³ söylediği şu konudur: Ona, yani Kadı Ebu Bekr'e ve onun dışındaki araştırmacı bilginlere göre, bunun te'vili konusunda şöyle bir tercih ve görüş ortaya çıkmaktadır: Sağlam ravilerin naklettiği üzere, Peygamber (a.s.), Rabbinin, *azze ve celle*, kendisine emrettiği biçimde Kur'an'ı tertilen okuyor, okuduğu ayetleri de açıklıyordu. Şeytanın bu anları gözetlemesi, bu kelimelerden boş kalan yerlere Peygamber'in (s.a.v.) sesini taklit ederek bazı şeyler sokuşturması mümkündür. Öyle ki kafirlerden ona yaklaşıp dinleyenler, bunu Peygamber'in (a.s.) sözü sanarak yaymışlardır. Bu, Müslümanlar arasında, daha önce Allah'ın indirdiği şekilde surenin ezberlenmesinin değerini, Peygamber'in (a.s.) kendisinden (her zaman) müşahade edildiği gibi, putları yermesini ve onları ayıplamasını azaltmamıştır.

Anlatılan bu rivayetler, sözün yayılması ve şüpheden dolayı Peygamber'in (s.a.v.) duyduğu hüznün ve bu fitnenin sebebidir. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "Senden önce ne bir nebi, ne de bir rasul göndermedik."³⁴ Beydavi (ö. 685/1286), Allah onu nurlandırsın, şöyle demiştir:³⁵ Rasul, Yüce Allah'ın insanları davet ettiği yeni bir şariat ile gönderdiği kimsedir. Nebi ise, bundan daha kapsamlı olup, Musa ile İsa, selam olsun onlara, arasındaki İsrail oğulları peygamberlerinde olduğu gibi, önceki bir şariatın yerleştirilmesi için gönderdiği kimsedir. "Ancak okuduğu zaman", hoşlandığı şeyi kendinde benzerini yapmak istediği zaman. "Şeytan onun okumasını karıştırdı", Peygamber'in (s.a.v.) "Şüphesiz kalbime kötülükler gelir, ben Allah'a günde yetmiş kez bağışlanma isteğinde bulunurum."³⁶ dediği gibi, dünyayla meşguliyetini gerektiren bir arzusunda. "Allah şeytanın karıştırdığını kaldırır", geçersiz sayar, onun ismetinden/korunmuşluğundan dolayı, buna güvenmesini, bununla irşad etmesini ondan uzaklaşmaya dönüştürür. "Sonra

³³ Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, II, 136.

³⁴ Hacc/22, 52.

³⁵ El-Kâdî el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, İstanbul ts., II, 92.

³⁶ el-Ğazzâlî, Muhammed Ebû Hâmid, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*. Beyrût 1411/1990, IV, 244, 343; V, 230. Başka bir rivayette bu sayı, 'yüz' olarak geçmektedir. Bkz.: Müslim b. Haccâc, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Kâhire 1955, IV, 2075, Zikr 12, hn.: 2702 (41); Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, İstanbul 1993, II, 84-85, Salât Bâbün fi'l-İstiğfâr, hn.: 1515; Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*, İstanbul 1992, IV, 211.

Allah, ayetlerini sağlamlaştırır”, sonra, tamamen ahiret konusuyla meşgul olmaya davet eden ayetlerini sağlamlaştırır. “Allah bilendir”, insanların durumlarını. “Hikmet sahibidir”, onlara ne yaptığı konusunda.

Denildi ki: Fakr u zaruretin ortadan kalkmasıyla, kendi kendisiyle konuştu da, bu ayet nazil oldu.

Yine denildi ki: Halkının müslüman olmasını şiddetle istemesinden dolayı, onları buna yaklaştıracak bir şey arzu etti, bu konuda ısrar etti, sonunda onların meclislerinde iken, kendisine Necm suresi indi. Okumaya başladı, “o diğerleri üçüncüsü Menat” ayetine gelince, şeytan ona vesvese verdi de, yanlışlıkla dili söz konusu ifadeyi söylemeye kadar vardı. Sonra Cebrail (a.s.) uyardı, buna üzüldü, Yüce Allah bu ayet ile onu teselli etti. Araştırmacı alimlere göre, bu, red edilmesi gereken bir sözdür. Eğer doğruysa, imanı sapasağlam olan ile, sallantıda olanın birbirinden ayrıldığı bir imtihandır.

Ve yine denildi ki: ‘temennâ’, karâe/okudu anlamındadır.

‘Allah’ın kitabını ilk gece temenni etti/okudu

Davud’un Zebur’u yavaşça temenni etmesi/okuması gibi’

sözü gibi. Ümniyyesi, okumasıdır. Şeytanın karıştırması, dinleyenlerin bunu, Peygamber’in (s.av.) okuması sanacakları şekilde, yüksek sesle söylemesi demektir. Kur’an’a dayanıp güvenmeyi ihlal etmesi sebebiyle, bu da reddedilmiştir. “Allah şeytanın karıştırdığını kaldırır, sonra ayetlerini sağlamlaştırır” sözüyle bertaraf edilmez. Çünkü bu da ona muhtemeldir. Ayet, peygamberlerin yanılabileceğine, kendilerine vesvesenin ulaşabileceğine delalet etmektedir. “Şeytanın karıştırmasını yapmak için”, şeytanın bunu gerçekleştirebilmesine neden olsun diye; bu gösteriyor ki, karıştıran apaçık ortadır, hak yanlısı da batıl yanlısı da bunu bilmektedir. “Kalplerinde hastalık olanlar için bir sınav olsun diye”, hastalık yani şüphe ve nifak. “Ve kalpleri kaskatı olanlar için”, yani müşrikler. “Şüphesiz zalimler”, yani bu iki grup. Onların zalim olduğu hükmünü vermek için, ‘hüm/onlar’ zamirinin yerini tuttuğu ‘zalimler’ ismini, açıkça ifade etti. “Derin bir ayrılık içindedirler”, haktan veya Peygamber ve müslümanlardan.

“Kendilerine ilim verilenler, onun Rabbinden bir hak/gerçek olduğunu bilsinler diye”, Kur’an kesinlikle Allah katında inmiş bir gerçektir, ya da şeytanın karıştırmaya güç yetirebilmesi Allah’tan sadır olan bir gerçektir.

Çünkü bu, Onun Adem'den (a.s.) bu yana, insanlar arasında uygulanan bir adetidir. "Ona iman etsinler", Kur'an'a veya Allah'a; "ve gönüllerini O'na bağlasınlar", boyun eğerek, ürpererek; "Allah, kesinlikle, iman edenleri ulaştırır", karmaşık, anlaşılmaz konularda; "dosdoğru yola", bu, onları gerçeğe ulaştıran doğru bir anlayıştır.

Bu makamda doğruya yakın güzel bir ihtimal vardır ki, o da, söz konusu ifadenin Peygamber'den (s.a.v.) hikaye şeklinde sadır olmasıdır. Cevap: Gerçek şu ki, Peygamber (a.s.) kendisinde akrabalarıyla ilgili doğal bir sevgi, yaratılış gereği bir muhabbet meydana geldiğinde, aslında putlar birer tanrı olarak değil, Allah'a yaklaştıran birer aracı olarak görülüyordu, onları imana ulaştırma ilkeleri üzerinde düşünürken, şeytan kalbine bu sözü bıraktı. "Lât, Uzza ve bundan başka üçüncüleri Menat hakkında bir şey söyler misiniz?" ayeti nazil oldu. Sonra pişman oldu. İçinden geçenleri o mecliste hazır bulananlara anlattı. Müşrikler, onun akrabalarına olan sevgisini, onlar hakkındaki gayret ve heyecanını görünce, müslüman oldular ve, putları övmek için değil, onların müslüman olmalarından dolayı secde ettiler.

Şeytandan maksat, anlaşma ve barış yapma gayesiyle, söz konusu ifadeyi söyleyenler, münafıklar da olabilir. Cenab-ı Allah, sonra barış ve anlaşmadan uzak olan bu uygulanamaz planı, Peygamber'den (s.a.v.) uzaklaştırıp gidermiştir. Şöyle ki, bazı durumlarda ondan (a.s.) hata sadır olmuştur. Münafıkların hile ve planlarından veya şeytanların vesveselerinden dolayı, bunun farkına varamamıştır. Allah da "Senden önce hiçbir rasul ve nebi göndermedik ki, şeytan onun okumasını karıştırmamış, Allah da şeytanın karıştırmasını yok etmemiş olsun" ayetini ona (a.s.) teselli olsun diye indirdi. Onun da gönlü huzura erdi. Ve iyice anladı ki, o, hüküm vermede bir hataya düşmedi, hata ettiği ictihadda da sürekli olmadı.

İşte bu, kulların çok azının aklına gelenlerdir.

رسالة في شرح تلك الغرائق العلي

بحمد فاتح انا فتحنا مقاليد السماء قد وجدنا
فسبحان الذي أسرى بعبده لدى ليلا ليلا ما تمنا
سرير الجمع في سرّ كما قال فكان قاب قوسين أو أدنا
لتبليغ فداه فرق جمع على ما قاله الجمهور منا
لبيت واحد من أهل فرس بيان جامع فيه اكتفينا
با صنم آميختن كفر أدب دان ولي شرط بود درميان فاصله كم داشتن
على سدر رأى من كل شيء سوى الأصنام مثلا كيف تثنى
{١/٢}

فقال المذنب العبد الحسين كلاما يشربه من لقينا
صلاة تامة صليت دهرا على من كان سلطانا^١ مبينا
على أصحابه منا سلام سلام روحنا ما دام فينا
قد ورد على سبيل مرسل أن النبي صلى الله تعالى عليه وسلم لما قرأ في
مجلس حضر فيه المشركون من أول {والنجم إذا هوى}^٢ إلى {أفرايتم اللات
والعزى ومناة الثالثة الأخرى}^٣ ثم توقف فيه. قد ظهر عن ظهر الغيب في ذلك
المجلس من غير مأمول من قائل مجهول: "تلك الغرائق العلي وإن شفاعتهن
لترجى". أي كل واحد من هذه الأصنام الثلاثة، وهي اللات {٢/ب} والعزى

^١ في المتن "سطنا"، قمنا بتصحيح هذه الكلمة ليكون المعنى أوفى.

^٢ النجم، ٥٣، ١.

^٣ النجم، ٥٣، ٢٠.

والمناة، إله أعلى وإن شفاعته لما هو له لمن عبده. فصرخ المشركون من هذا المدح الظاهر من ظاهره. ثم سجدوا مع المسلمين عند آخر السورة المباركة الشريفة.

فهل هذا إلا قول بديع خارج^٤ عن مخرج صدق وقبول وهدى إلا أن يقدر في آخره: لولا ألقيت إلى جهنم حطبا. لأنه نزل فيهن وفيمن عبدهن {إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ} (٥) أَنْتُمْ لَهَا وَارِدُونَ لَوْ كَانَ هَؤُلَاءِ آلَهِ مَا وَرَدُوهَا وَكُلٌّ فِيهَا {١٣} خَالِدُونَ^٦ ولا شك أنه دليل قطعي ثبوتا ودلالة على طريق مذهب كلامي وقانون عامي من قياس الخلف. وإن خص منه البعض عند البعض كعيسى وأمثاله عليهم السلام بقوله تعالى {إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَىٰ أُولَٰئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ}^٧ وهم يرفعون إلى أعلى عِلِّيِّينَ في يوم القيام على اتفاق أرباب الملة والكلام.

أو يؤول بتأويل بليغ وتعريض عريض بلا إجمال ولا إهمال ولا سدى. لأنه مخالف و معارض لما نزل على كل نبي وولي ورسول صلوات الله {٣/ب} عليهم أجمعين أبدا. ومن جملة قوله تعالى: {أَفَتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُكُمْ شَيْئًا وَلَا يَضُرُّكُمْ أَفْ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ}^٨ فيه إشارة إلى سلب إمكان الشفاعة من كل واحد منهن لزوما على وجه كلي بالضرورة. وهو مناقض لإيجاب جزئي مفهوم من ذلك القول المخالف الذي تداول فيه

^٤ أسقطت إحدى كلمتي "خارج" للتكرار.

^٥ وفي النسخة "و".

^٦ الأنبياء، ٢١، ٩٨-٩٩.

^٧ الأنبياء، ٢١، ١٠٠.

^٨ الأنبياء، ٢١، ٦٦-٦٧.

المباحثة والاختلاف على سبيل العدل والإنصاف، لا على طريق الجدل والاعتساب. وتدافع الأقوال التي جرت {١/٤} بين العلماء الأعلام وتراجع الأحوال التي عرت عن الخيال والأوهام حتى ذهب جمع كثير من أصحاب الإسناد وجم غفير من أهل السنة والاعتماد إلى أن هذا القول قول موضوع، لا أصل له أصلاً. وقال البعض القليل: إنه صحيح يجب أن يؤوّل بتأويل حسن مقبول. فلهذا فتحناه بفتحة دالة على مبادئ التأويل، وختمناه بخاتمة بعد نقل جميل فاتحة دالة، لا بد في هذا البحث من معرفة ثلاثة أشياء: صدور، ومصدر، ومن صدر عنه.

أما الأول، أي الوجوه {٤/ب} التي صدر القول عليها، فلا يخلو من عمد وسهو وخطأ، ومن مدح وتعريض واستهزاء، ومن وحي وإلهام ووسوسة واجتهاد.

وأما الثاني، أي المجلس الذي صدر فيه هذا القول، فهو أيضاً لا يخلو من أن يكون مجلس النبي صلى الله تعالى عليه وسلم أو غيره.

وأما الثالث، أي القائل الذي صدر عنه هذا القول، فهو أيضاً لا يخلو من سبعة أصناف: زنديق ومشرك وشيطان ومؤمن وجن وملك ورسول. فظهر من هذا أنه لا خرج في صدوره عن غير الملك والنبي صلى الله تعالى {١/٥} عليه وسلم على أي وجه كان، سواء كان عمداً أو سهواً أو وسوسة أو خطأ، وسواء كان تقليداً أو اجتهداً، و سواء كان مدحاً أو تعريضاً واستهزاء، وسواء كان في مجلس النبي صلى الله تعالى عليه وسلم أو في غيره.

وأما إن كان من الملك أو النبي، عليهما السلام، فلا يجوز إلا على سبيل التفريع والتعريض والاستفهام والاستهزاء كما صدر عن شيخ الأنبياء إبراهيم الخليل عليهم السلام في قوله تعالى: {هَذَا رَبِّي} ^٩ على أحد التأويلات، وقوله

^٩ الأنعام، ٦، ٧٦.

تعالى {بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ {٥/ب} هَذَا} ١٠. فلا يخفى على أحد من أصحاب الرأي والاجتهاد وإن قوله: "تلك الغرائق العلى وإن شفاعتهن لترتجى" على تقدير صحة إن كان موصولا إلى آخر {أفرايتم اللات والعزى ومناة الثالثة الأخرى} ١١ على وجه، يظن السامع أنه منه، فهو قرآن أنزل به الملك تعريضا على عبدة الأصنام، ثم نسخ تلاوته لأجل حكمة خفية ومصلحة وفية. وإن كان مفصولا بحيث يظن من سمعه أنه ليس من القرآن، فهو قول النبي صلى الله تعالى عليه وسلم ورد على طريق التهكم والتسخير {١/٦}. وفيه احتمال آخر، وهو أنه يمكن أن يكون مدحا مشهورا من المدائح ١٢ التي ظهرت من عبدة الأوثان. ثم كان مثلا متداولاً على طريق الهزو بين أصحاب الأديان. فلما نزل قوله تعالى {أفرايتم اللات} في ذم المشركين لكونهم مستمرين على ما كان من الجهالة والغبوة والخذلان استهزاء عليهم بقولهم هذا ثم نسخ تلاوته إن كان من القرآن. لأنه لم يبلغ حد البلاغة والإعجاز ولئلا يقع الأوهام في حقيقته عند قاصر الأذهان. أو لأنه لما لم يبلغ درجة التواتر خرج {٦/ب} عن القرآن نقل جميل.

اعلم أن العلماء المفسرين من المحققين اختلفوا في رواية ألفاظه وإسناده ودلالته.

أما الرواية المشهورة، فهي "تلك الغرائق العلى وإن شفاعتهن لترتجى". قوله "تلك" اسم من الأسماء للإشارة، وبعدها للتحقير كما أن قرب "هذا" في قوله تعالى {أَهَذَا الَّذِي يَذْكُرُ آلِهَتَكُمْ} ١٣ للتحقير، وكما يقال: "ذلك اللعين فعل

١٠ الأنبياء، ٢١، ٦٣.

١١ النجم، ٥٣، ٢٠.

١٢ في الأصل: المديح.

١٣ الأنبياء، ٢١، ٣١.

كذا". و"الغرائيق"، جمع غرنوق أو غرنيق، بكسر الغين وفتح النون فيهما أو غرنوق بالضم، وهو الشاب الناعم، {١/٧} ويجمع على غرائيق وغرائق وغرائقة بفتح الغين في الجميع.

وأما الإسناد، فهو مردود عند المحققين. يعني، أن جماعة من المفسرين وإن قالوا: إن هذه الآية، أي قوله تعالى: {وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكُمُ اللَّهُ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ لِيَجْعَلَ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ فِتْنَةً لِلَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ وَإِنَّ الظَّالِمِينَ لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ وَلَيَعْلَمَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ {٧/ب} فَيُؤْمِنُوا بِهِ فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ وَإِنَّ اللَّهَ لَهَادِ الَّذِينَ آمَنُوا إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ وَلَا يَزَالِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي مِرْيَةٍ مِنْهُ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً أَوْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابٌ يَوْمٍ عَقِيمٍ} ^{١٤} نزلت له عليه السلام في اغتمامه بما سبق لسانه إليه سهوا من حديث الغرائيق، إلا أن كبار أهل السنة والجماعة ردّوا هذا القول، وقالوا: هذه الرواية باطلة موضوعة، واحتجّوا عليه بالقرآن والسنة والمعقول.

أما القرآن، فمنه قوله تعالى: {وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ {١/٨} الْأَقَاوِيلِ لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ} ^{١٥} ومنه قوله تعالى: {قُلْ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أُبَدِّلَهُ مِنْ تَلَقَاءِ نَفْسِي إِنْ أَتَّبَعُ إِلَّا مَا يُوْحَى إِلَيَّ} ^{١٦} ومنه قوله تعالى: {وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَى إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَى} ^{١٧} فلو أنه عليه السلام قرأ عقيب هذه

^{١٤} الجمع، ٢٢، ٥٢-٥٥.

^{١٥} الحاقّة، ٦٩، ٤٤-٤٦.

^{١٦} يونس، ١٠، ١٥.

^{١٧} النجم، ٥٣، ٣.

الآية "تلك الغرائق العلى"، لكان قد ظهر كذب الله في جميع ذلك، وذلك، لا يقول به مسلم.

وأما السنة، فما رُوِيَ عن محمد بن خزيمة (ت. ٩٢٣/٣١١) (ر.ض.) أنه سأل عن هذه القصة فقال: هذا من وضع الزنادقة، وصنف {٨/ب} فيه كتابا. وقال الإمام أبو بكر (أحمد)^{١٨} بن الحسين البيهقي (ت. ١٠٦٦/٤٥٨): "هذه القصة غير ثابتة من جهة النقل. وإن رواة هذه القصة مطعونون". وأيضاً فقد روى البخاري (ت. ٨٧٠/٢٥٦) في صحيحه^{١٩} أنه عليه السلام قرأ سورة "والنجم" وسجد فيها المسلمون والمشركون والإنس والجن، وليس فيه الغرائق. وقد رُوِيَ هذا الحديث من طرق كثيرة،^{٢٠} وليس فيها ألبتة^{٢١} حديث^{٢٢} الغرائق.

وأما المعقول فما ذكره الإمام النسفي في تيسيره^{٢٣} بقوله: والصحيح المعتمد عليه أن النبي {١/٩} عليه السلام لم يتكلم بها.

^{١٨} هذه العبارة من التفسير الكبير للإمام فخر الدين الرازي، طهران بدون تاريخ، ج. ٢٣، ص ٥٠.

^{١٩} البخاري، محمد بن اسماعيل؛ الجامع الصحيح، إستانبول ١٩٩٢، كتاب التفسير، ٤/٥٣، ج. ٦، ص. ٥٢.

^{٢٠} انظر في هذه الروايات: القاضي عياض، أبو الفضل عياض بن موسى، الشفا بتعريف حقوق المصطفى (تحقيق: حسين عبد الحميد)، بيروت بدون تاريخ، ج. ٢، ص. ١٣٢؛ محمد ناصر الدين الألباني، نصب المجانيق لنفس قصة الغرائق، دمشق ١٩٤٩.

^{٢١} وفي النسخة، لا توجد التاء المدورة في آخر "ألبتة". أثبتناها للتصحيح.

^{٢٢} وفي النسخة، توجد "ال" قبل "حديث". أسقطناها كما كانت في الحاشية.

^{٢٣} النسفي أبو البركات، عبدالله بن أحمد بن محمود، مدارك التنزيل، بيروت

فإننا لو توهمنا أنه عليه السلام، لو تكلم بها، فلا يخلو الأمر من أحد ثلاثة أوجه:

إما أن يجري ذلك على لسانه عمدا باختياره، وهذا لا يجوز، لأنه كفر، وهو عليه السلام جاء داعياً إلى الإيمان، ناهياً عن الكفر، طاعناً في الأصنام، فكيف يمدحها ويعظمها باختياره!

وإما أن أجرى الشيطان ذلك على لسانه جبراً بحيث لم يقدر على امتناعه، وهذا أيضاً لا يجوز. لأن الشيطان لا يقدر على ذلك في حق غيره عليه السلام بقوله تعالى {٩/ب} {إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ}،^{٢٤} وقوله تعالى حكاية عنه {وَمَا كَانَ لِيَ عَلَيْهِمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْهُمُ}،^{٢٥} فكيف يقدر على ذلك في حقه عليه السلام!

وإما أن يقع ذلك على لسانه عليه السلام سهواً وغفلة من غير قصد، وهو أيضاً مردود. لأنه عليه السلام كان أعقل الخلق وأعلمهم، فكيف يجوز عليه هذه الغفلة، خصوصاً في حالة تبليغ الوحي! ولو جاز ذلك، لبطل الاعتماد على قوله والثقة به لقيام احتمال الغلط والخطأ في كل واحد من الأحكام {١٠/١} (و) الشرائع.

فلما بطلت هذه الوجوه كلها، لم يبق إلا احتمال^{٢٦} واحد، وهو أنه عليه السلام وقف وسكت عند قوله {ومناة الثالثة الأخرى}،^{٢٧} والشيطان حاضر

١٤٠٨هـ - ١٩٨٨م، ج. ٣، ص. ١٠٦ - ١٠٧.

^{٢٤} الحجر، ١٥، ٤٢.

^{٢٥} إبراهيم، ١٤، ٢٢.

^{٢٦} وفي النسخة "الاحتمال"، صححناه.

عنده، فتكلم الشيطان بهذه الكلمات متصلاً بقراءته عليه السلام. فوقع عند بعضهم أنه عليه السلام هو الذي يتكلم بها، ويكون هذا، إلقاء^{٢٨} في قراءة النبي صلى الله عليه وسلم. وكان الشيطان يتكلم في زمان الوحي كما ذكر أنه ظهر في صورة شيخ نجدي على المشركين الذين اجتمعوا في {١٠/ب} دار الندوة على قصد المكر بالنبي عليه السلام في شورا هم واستصوب رأي بعضهم وخطأ آخرين. وذكر أيضاً، أنه نادى^{٢٩} يوم أحد: ألا! أن محمداً قد قُتل. وقال يوم بدر: {لا غالبَ لَكُمْ الْيَوْمَ مِنَ النَّاسِ وَإِنِّي جَارٌّ لَكُمْ}^{٣٠}.

وهذا الاحتمال غير مستحيل عقلاً وشرعاً، فتنة من الله تعالى وابتلاء لعباده. لكنه إنما يجوز في غير مقام تبليغ الوحي وأداء الرسالة. لأننا^{٣١} لو جوزنا ذلك، لارتفع الأمان عن شرعه، ولجوز في كل ما بلغه إلينا عن الله تعالى أن ينضم {١١/١} إليه تخليط الشيطان. فظهر بما ذكرنا، أن هذه القصة موضوعة.

أكثر^{٣٢} ما في الباب، أن جمعاً من المفسرين ذكرواها،^{٣٣} لكنهم ما بلغوا في الكثرة حد التواتر. وخبر الواحد لا يعارض الدلائل العقلية والنقلية المتواترة. لأن كل حديث إذا خالف القرآن ظاهراً ولم يمكن تأويل واحد منهما، فهو حديث

^{٢٧} النجم، ٥٣، ٢٠.

^{٢٨} وفي النسخة "القا" بلا همزة، صححناه.

^{٢٩} وفي النسخة لا تقرأ كلمة "نادى"، أثبتناها.

^{٣٠} التوبة، ١٠، ٤٨.

^{٣١} وفي النسخة "لأننا".

^{٣٢} وفي النسخة "غاية"، أثبتناها من التفسير الكبير للرازي ج. ٢٣، ص. ٥١.

^{٣٣} وفي النسخة "ذكروا" بدون "أ".

موضوع يقين كذبه. لأن النبي صلى الله تعالى عليه وسلم لا يصدر عنه ما يعارض القرآن. وكل حديث إذا كان صدقه يقينا كما يصدر عن جماعة، لا يجوز العقل {١١/ب} تواطئهم على الكذب، فهو متواتر. وكل حديث إذا احتمل الصدق والكذب ولم يخالف القرآن، فهو مرفوع، يجوز العمل به باعتبار إسناده ودلالته.

وفي جامع الأصول^{٣٤}، "اعلم أن الإسناد في الحديث هو الأصل، وعليه الاعتماد، وبه يعرف صحة الحديث وسقمه. قال سفيان الثوري (ت. ١٦١/٧٧٨): الإسناد في الحديث سلاح المؤمن. فإذا لم يكن معه سلاح، فبأي^{٣٥} شيء يقاتل. وقال يزيد بن ذريع {ت. ١٨٢/٧٩٨}: لكل دين فرسان، وفرسان هذا الدين أصحاب {١/١٢} الإسناد. وقال أحمد بن حنبل (ر.ض.) (ت. ٢٤١/٨٥٥): إذا روينا عن النبي صلى الله تعالى عليه وسلم في الحلال والحرام والسنن والأحكام، تشددنا بالأسانيد. وإذا روينا عنه في فضائل الأعمال وما لا تضعه حكما ولا ترفعه، تساهلنا في الأسانيد. ولولا الأسانيد، لقال من شاء ما شاء."

وأما دلالته، فهي ظنية بريئة من الاعتبار والاعتقاد في الأحكام الاعتقادية إلى قيام التناد. لأن الغرائيق إن استعمل فيما وضع له لغة، يحتمل معاني متعددة من الشابات {١٢/ب} الناعمات ومن الطيور الطويل العنق الكائنات في البحور وغيرها كما هو حال المشترك. وإن استعمل في غير ما وضع له لغة، يحتمل أيضا معاني متعددة من الملائكة والأوثان وغيرهما على اختلاف المتكلمين إيمانا

^{٣٤} ابن الأثير الجزري، أبو سعادات مبارك بن محمد، جامع الأصول، (إشراف: الشيخ عبد المجيد سليم، تحقيق: محمد بن حامد القفسي)، بيروت بدون تاريخ، ط. ٢، ج. ١، ص.

^{٣٥} وفي النسخة لا تقرأ هذه الكلمة. صححناه من جامع الأصول.

ونفاقا. فعلى أي تقدير كان، كان على شبهة وظن. وإن فرض أنه قول قائل مؤمن، فكذلك يحتمل معاني متعددة من ذكر إثبات وإرادة نفي كما في قوله تعالى {يُيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ أَنْ تَضَلُّوا} ^{٣٦} أي أَنْ لَا تَضَلُّوا. وكما يذكر النفي ويراد به الإثبات {١/١٣} كقوله تعالى {قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا} ^{٣٧} والمعنى أن تشركوا. و"من" حرف استفهام بقرينة همزة {أفرايتم اللات} و"من" تعريض وتقريع كما سبق بيانه جواب قبل سؤال.

فلما كان إيمان القائل حالا من الأحوال التي تمنع عن إرادة الحقيقة، وهي مدح الأوثان الثلاثة، وكان السباق والسياق من قوله تعالى {أفرايتم اللات والعزى} وقوله {ألكم الذكر وله الأنثى} قرينة دالة على ترجيح ذمها بالتعريض أو بالاستفهام المحذوف أو بالنفي {١٣/ب} المقدّر لإيراد ما أورده الإمام الرازي ^{٣٨} (ت. ١٢٠٩/٦٠٦) في تفسيره الكبير بقوله: وهذان الوجهان، أي الاستفهام على سبيل الإنكار وذكر الإثبات وإرادة النفي، يعترض عليهما بأنه لو جاز ذلك بناء على هذا التأويل، فَلَمْ لَا يَجُوزُ أَنْ يَظْهَرُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ فِي جُمْلَةِ الْقُرْآنِ أَوْ فِي الصَّلَاةِ بِنَاءً عَلَى هَذَا التَّأْوِيلِ. ولكن الأصل ^{٣٩} في الدين أن لا يجوز عليهم شيء من ذلك. لأن الله قد نصبهم حجة واصطفاهم للرسالة، فلا يجوز عليهم ما يطعن في ذلك أو ينفر. و مثل {١/١٤} ذلك في التنفير أعظم من الأمور التي جنبه الله مثل الفظاظ والكناية وقول الشعر.

^{٣٦} النساء، ٤، ١٧٦.

^{٣٧} الأنعام، ٦، ١٥١.

^{٣٨} الرازي، التفسير الكبير. ج. ٢٣، ص. ٥٣.

^{٣٩} وفي الحاشية "الأصول"، والصحيح هو ما كان في متن النسخة، بالنسبة لنا.

ومن القوانين المتداولة إن كل ما يظهر من أفراد البشر من عرض وتمنى وطلب، فلا يخلو عن الأسباب الستة: من تقليد ووسوسة ورأي ورؤيا وإلهام ووحى. ثم كل ما إن كان ظهوره من وحي، فمطلوبه حكمة محكمة وآية حسنة وإلا، أي وإن كان ظهوره من غيره، فإن طابق الوحي، فكذلك مطلوبه حكمة محكمة وآية حسنة، وإلا، فخطأ محض إن لم يقبل التأويل {١٤/ب} سواء كان ظهوره من تقليد أو من وسوسة أو من رأي أي اجتهاد أو من رؤيا أو من إلهام. وأيضا من القوانين المتداولة كل حجة مثبتة إذا تعارض بحجة نافية فالمثبت أولى كل خليفة من نبي وولي اسخلفهم الله تعالى على عمارة وسياسة وتكميل نفوس وتنفيذ أحكام. قال الإمام جعفر الصادق (ر.ض.) (ت. ١٤٨/٧٦٥) : "للقرآن أربع مراتب: عبارة وإشارة وحقائق ودقائق لعوام وخواص وولي ونبي."

ومن قواعد الأصول، كل تأويل إذا طابق {١٥/أ} الضرورة والاحتياط، فهو استحسان يرجح في الاجتهاد، وإن كان بالقياس الخفي المعارض على القياس الجلي خلافا لأصحاب الباطن في بعض المواضع. ومن أجل ذلك، نقدم في تفاسير أرباب المقال ما يؤخر في تفاسير أهل الحال. لأن المجتهدين يقولون: إن العمل بالحال، دون العمل بالمقال خلافا لأصحاب الحال. فإنهم يقولون إن لسان الحال أنطق من لسان المقال. فالله أعلم بحقيقة الحال.

فمن الترجيحات {١٥/ب} التي تضرعت على القوانين المذكورة ما ذكره عامة العلماء من المفسرين وصاحب الشفاء الشريف^{٤٠} بقوله: والذي يظهر ويترجح في تأويله عنده، أي عند القاضي^{٤١} أبو بكر (ر.ح.) وعند غيره من المحققين على تسليمه أن النبي عليه السلام كان، كما أمره ربه عز وجل، يرتل

^{٤٠} القاضي عياض، الشفاء، ج. ٢، ص. ١٣٦.

^{٤١} وفي المتن "قاضي" بدون "ال" صححناه كما في الحاشية.

القرآن ترتيلاً، ويفصّل الآي تفصيلاً في قراءته كما رواه الثقات عنه. فيمكن ترصد الشيطان لتلك السكتات ودسّه فيها ما أحلفه من تلك الكلمات محاكياً نغمة^{٤٢} {١/١٦} النبي صلى الله تعالى عليه وسلم بحيث يسمع من دنا إليه من الكفار فظنوها من قول النبي عليه السلام وأشاعوها. ولم يقدح ذلك عند المسلمين بحفظ السورة قبل ذلك على ما أنزلها الله تعالى وتحققهم من حال النبي عليه السلام في ذمّ الأوثان وعيها ما عُرف منه.

ويكون ما روى من حزن النبي صلى الله تعالى عليه وسلم لهذه الإشاعة والشبهة وسبب هذه الفتنة. وقد قال الله تعالى {وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ}.^{٤٣} {١٦/ب} قال البيضاوي (ت. ٦٨٥ / ١٢٨٦) بيّض الله^{٤٤}: "الرسول من بعثه الله تعالى بشريعة مجددة يدعو الناس إليها^{٤٥}، والنبي يعمّه ومن بعثه لتقرير شرع سابق كأنباء بني إسرائيل الذين كانوا بين موسى وعيسى عليهم السلام". {إِلَّا إِذَا تَمَنَّى} إذا زوّر في نفسه ما يهواه {أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ} في تشهيه ما يوجب اشتغاله بالدنيا كما قال النبي صلى الله تعالى عليه وسلم: "وإنه ليغان على قلبي، فاستغفر الله في اليوم سبعين مرة"^{٤٦}. {فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي

^{٤٢} وفي المتن "نعمة"، صححناه من الشفا للقاضي عياض.

^{٤٣} الجح، ٢٢، ٥٥.

^{٤٤} القاضي البيضاوي، ناصر الدين أبو سعيد عبد الله بن عمر، أنوار التنزيل، استانبول بدون تاريخ، ج. ٢، ص. ٩٢.

^{٤٥} وفي المتن "إليه"، صححناه من البيضاوي.

^{٤٦} الغزالي، محمد أبو حامد؛ إحياء علوم الدين، بيروت ١٤١١هـ / ١٩٩٠م، ج. ٤، ص. ٢٤٤؛ ص. ٣٤٣؛ ج. ٥، ص. ٢٣٠. وفي رواية أخرى بعدد آخر وهو مائة، انظر: مسلم بن الحجاج، الجامع الصحيح، القاهرة ١٩٥٥، كتاب الذكر، باب استحباب

الشَّيْطَانُ} فيبطله، ويذهب به بعصمته {١٧/١} عن الركون إليه والإرشاد إلى ما يزيحه {ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ آيَاتِهِ} ثم يثبت آياته الداعية إلى الاستغراق في أمر الآخرة {وَاللَّهُ عَلِيمٌ} بأحوال الناس، {حَكِيمٌ} فيما يفعله بهم.

قيل: حدث نفسه بزوال المسكنة فنزلت.

وقيل: تمنى لحرصه على إيمان قومه أن ينزل عليه ما يقربهم إليه، واستمرّ به ذلك حتى كان في ناديمهم فنزلت عليه سورة "والنجم". فأخذ يقرأها. فلما بلغ {ومناة الثالثة الأخرى}، وسوس إليه الشيطان، حتى سبق لسانه سهواً إلى أن {١٧/ب} قال القول المذكور. ثم نبّه جبرائيل عليه السلام، فاغتمّ به، فعزّاه الله تعالى بهذه الآية. وهو مردود عند المحققين. وإن صحّ، فابتلاء يتميز به الثابت على الإيمان عن المترلزل فيه.

وقيل: تمنى: قرأ، كقوله:

تمنى كتاب الله أول ليلة^{٤٧} تمنى داود الزبور على رسلٍ

فأمنيته قراءته. وإلقاء الشيطان فيها أن تكلم بذلك رافعاً صوته بحيث ظن السامعون أنه من قراءة النبي صلى الله تعالى عليه وسلم. وقد رد بانه أيضاً يخل بالوثوق على القرآن، ولا يندفع بقوله {فَيَنْسَخُ اللَّهُ {١٨/١} مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ} ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ آيَاتِهِ}. لأنه أيضاً يحتمله، والآية تدل على جواز السهو على الأنبياء

الاستغفار (١٢) رقم الحديث: ٢٧٠٢ (٤١)، ج. ٤، ص. ٢٠٧٥؛ أبو داود، السنن، إستانبول ١٩٩٣ كتاب الصلاة، باب في الاستغفار، رقم الحديث ١٥١٥، ج. ٢، ص. ٨٤-٨٥؛ أحمد بن حنبل، المسند، إستانبول ١٩٩٢، ج. ٤، ص. ٢١١.

^{٤٧} في النسخة "مرة"، أثبتناها من الكشف للزحشري، ج. ١، ص. ١٥٨، ج. ٢، ص.

وتطرق الوسوسة إليهم {ليجعل ما يلقي الشيطان} علة لتمكين الشيطان منه ذلك يدل على أن الملقى أمر ظاهر عرفه الحق والمبطل {فتنة للذين في قلوبهم مرض} شك ونفاق {والقاسية قلوبهم} المشركين {وإن الظالمين} يعني الفريقين، فوضع الظاهر موضع ضمير "هم" قضاء عليهم بالظلم {لفي شقاق بعيد} عن الحق أو عن الرسول والمؤمنين.

{وليعلم الذين أوتوا العلم أنه الحق} {١٨/ب} {من ربك} أن القرآن هو الحق النازل من عند الله أو تمكين الشيطان من الإلقاء، هو الحق الصادر من الله. لأنه مما جرت به عادته في جنس الإنس من لدن آدم عليه السلام {فيؤمنوا به} بالقرآن أو بالله {فتخبت له قلوبهم} بالانقياد والخشية {وإن الله لهادي الذين آمنوا} فيما أشكل {إلى صراط مستقيم} نظر صحيح يوصلهم إلى ما هو الحق.

في هذا المقام احتمال بديع قريب إلى الصواب. وهو صدوره عن النبي صلى الله تعالى عليه وسلم على طريق الحكاية. {١٩/١} والجواب، والحقيقة أنه عليه السلام لما نشأت لأقربائه محبة طبعية ومودة جبلية، وكانت الأصنام^{٤٨} في أصل الوضع من وسائل القرب إليه تعالى، لا لاتخاذها آلهة، ألقى الشيطان في قلبه الشريف حين تفكره أصول إيصالهم إلى الإيمان هذا القول على اعتبار أصله فنزل قوله تعالى {أفرايتم اللات والعزى ومناة الثالثة الأخرى} ثم ندم، فحكى ما في ضميره على حضرات المجلس الشريف. فلما رأى المشركون من أقربائه محبة وهمة في حقهم، أسلموا {١٩/ب} فسجدوا من أجل إسلامهم، لا من مدح الأصنام.

ويحتمل أن يكون المراد من "الشيطان" المنافقين الذين ألقوا هذا القول في تدبير المصالحة والمسألة. ثم أزال الله تعالى بهذه الآية الكريمة الشريفة هذا التدبير الفاسد البعيد من المسألة والتسليم عن النبي صلى الله تعالى عليه وسلم. على أنه قد

^{٤٨} في المتن "أصنام"، أتينا بـ"ال" لتصحيح المعنى.

وقع الخطأ عنه عليه السلام في بعض المواضع، فتمكن ولم يجعل واقفاً ومنتبهاً عليه بسبب تدبير المنافقين أو في وساوس الشياطين، { ١/٢٠ } فأنزل الله تعالى قوله { وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ } الآية، تسلياً له عليه السلام، فطمأن به وتيقن أنه لم يقع في أحكامه خطأ، ولم يستقر على خطأ في الاجتهاد.

هذا ما سنح في خاطر أقل العباد.

المراجع والمصادر

ابن الأثير الجزري، أبو سعادات مبارك بن محمد، جامع الأصول، (إشراف: الشيخ عبد المجيد سليم، تحقيق: محمد بن حامد القفسي)، بيروت بدون تاريخ.

أبو داود، السنن، إستانبول ١٩٩٣.

أحمد بن حنبل، المسند، إستانبول ١٩٩٢.

البخاري، محمد بن اسماعيل؛ الجامع الصحيح، إستانبول ١٩٩٢.

الغزالي، محمد أبو حامد؛ إحياء علوم الدين، بيروت ١٤١١هـ - ١٩٩٠م.

فخر الدين الرازي التفسير الكبير، طهران بدون تاريخ.

القاضي البيضاوي، ناصر الدين أبو سعيد عبد الله بن عمر، أنوار التنزيل، إستانبول بدون تاريخ.

القاضي عياض، أبي الفضل عياض بن موسى، الشفا بتعريف حقوق المصطفى (تحقيق: حسين عبد الحميد)، بيروت بدون تاريخ.

محمد ناصر الدين الألباني، نصب المجانيق لنفس قصة الغرائيق، دمشق ١٩٤٩.

مسلم بن الحجاج، الجامع الصحيح، القاهرة ١٩٥٥.

النسفي أبو البركات عبد الله بن أحمد بن محمود، مدارك التنزيل، بيروت

١٤٠٨ هـ - ١٩٨٨م.

